

I S T O R I A T R A N S I L V A N I E I

VOL. I
(PÂNĂ LA 1541)

COORDONATORI

IOAN-AUREL POP
THOMAS NÄGLER

AUTORI

MIHAI BĂRBULESCU
ANTON E. DÖRNER
IOAN GLODARIU
THOMAS NÄGLER

GRIGOR P. POP
IOAN-AUREL POP
MIHAI ROTEA
VALENTIN VASILIEV

Ediția a III-a

ACADEMIA ROMÂNĂ
Centrul de Studii Transilvane

Cluj-Napoca

EDITURA EPISCOPIEI
DEVEI ȘI HUNEDOAREI

Deva

2016

Cuprins

Lista hărților din Anexe	6
Cuvânt preliminar	7
GRIGOR P. POP Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Caracteristici geografice	11
MIHAI ROTEA Preistoria	29
VALENTIN VASILIEV Prima epocă a fierului	51
IOAN GLODARIU Istoria și civilizația dacilor	67
MIHAI BĂRBULESCU De la romani până la sfârșitul mileniului I	137
THOMAS NÄGLER Transilvania între 900 și 1300	199
IOAN-AUREL POP Transilvania în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea (cca 1300-1456)	233
ANTON E. DÖRNER Transilvania între stabilitate și criză (1457-1541)	283
Bibliografie	331
Indice	351
Anexe	383

GRIGOR P. POP

Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Caracteristici geografice

TERITORIUL ANALIZAT, CARE cuprinde partea centrală, vestică și nord-vestică a României, se întinde pe o suprafață de 100.293 km², reprezentând 42,1% din totalul suprafeței țării noastre, iar populația ce trăiește în acest spațiu (7.221.733 de locuitori) constituie o treime din cea a României anului 2002 (21.680.974 de locuitori). Provinciile geografico-istorice specifice spațiului urmărit sunt Transilvania propriu-zisă, Banat, Crișana și Maramureș.

Transilvania cuprinde partea centrală a României (județele Cluj, Sălaj, Bistrița-Năsăud, Alba, Mureș, Harghita, Hunedoara, Sibiu, Brașov și Covasna), respectiv Depresiunea Transilvaniei și versantele carpatice ce se apleacă spre aceasta, în timp ce Banatul (județele Caraș-Severin, Timiș și Arad), Crișana (județul Bihor) și Maramureșul (județele Maramureș și Satu Mare) reprezintă provinciile geografico-istorice de pe fațada vestică și nord-vestică a României. Desigur, în privința suprafeței și a numărului de locuitori, întâietatea

GRIGOR P. POP

Prof. univ. dr., Universitatea
„Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

revine, de departe, Transilvaniei (23,9% din suprafață și 19,7% din populația României), urmată de Banat (10,5% și 6,8%), Maramureș (4,5% și 4%) și Crișana (3,2% și 2,8%).

1. Caracteristici geografico-fizice

ÎN CADRUL SPAȚIULUI avut în vedere, caracteristicile geografico-fizice (de alcătuire geologică, orografie, climă și hidrografie, înveliș biotic și de soluri, la care se alătură și resursele solului și subsolului) prezintă o complexitate deosebită, determinată de specificitatea de geneză primară, de poziția geografică și de modalitatea în care au acționat factorii de modelare din momentul în care teritoriul a fost scos de sub influența domeniului de sedimentare. Ca urmare a celor menționate, spațiul provinciilor geografico-istorice analizate cuprinde toate cele trei trepte majore de relief specifice teritoriului României: munți, dealuri și câmpii.

1.1. Spațiul carpatic

SPAȚIUL CARPATIC AL teritoriului analizat corespunde fațadei vestice a Carpaților Orientali, celei nordice a Carpaților Meridionali și în totalitate Carpaților Occidentali, astfel încât, fără a apela la calcule prea riguroase, se poate spune că, în bună măsură, arcul carpatic românesc este cuprins în provinciile analizate.

Genetic, Carpații românești sunt un rezultat al unei evoluții îndelungate, începute încă în proterozoic și continuate în paleozoic, când s-au format șisturile cristaline și intruziunile granitice, care dau cele mai mari înălțimi ale acestei importante unități de relief de pe cuprinsul țării. Mezozoicul a corespuns prezenței pe actualul areal carpatic a unei întinse zone de geosinclinal, în care s-au depus, de pe uscaturile din vecinătate, mari cantități de material detritic (bolovănișuri și pietrișuri, nisipuri, mълuri și nămoluri, pe seamă cărora s-au format conglomeratele, gresiile, marnele și argilele, unele șisturi marnoase și argiloase). De asemenea, viața animală și vegetală a condus la geneza rocilor organogene, reprezentate prin areale destul de extinse de calcare mezozoice, pe seama cărora s-a format interesantul relief carstic ce are extensiune maximă în Carpații Occidentali.

Sfârșitul mezozoicului a însemnat începutul orogenezei alpine, care a continuat, cu intensități diferite, în tot timpul neozoicului și chiar în prima jumătate a cuaternarului, având drept consecință ridicarea și cutarea întregului pachet de formațiuni sedimentare depuse în geosinclinalul carpatic mezozoic, precum

și a formațiunilor anterioare acestora. O etapă semnificativă în configurarea Carpaților s-a înregistrat începând cu badenianul, cu continuare în sarmațian și pliocen, când pe latura vestică a zonei cristalino-mezozoice a Carpaților Orientali și în sud-estul Munților Apuseni a început să se manifeste fenomenul de vulcanism ce a dat naștere lanțului vulcanic de pe teritoriul României.

Ultima fază de evoluție a lanțului carpatic s-a înregistrat spre sfârșitul pliocenului și în prima jumătate a cuaternarului, când a avut loc o ridicare de tip epirogenetic a unității, cu circa 1.000 m, îndeosebi a Carpaților Meridionali. Drept urmare a acestei situații și a răcirii climei din timpul pleistocenului, zonele mai înalte din Munții Rodnei și în totalitate din Carpații Meridionali au ajuns în condiția de formare a ghețarilor de tip alpin, care au contribuit substanțial la modelarea spațiului montan situat, în general, la altitudini de peste 2.000 m. O dată cu holocenul, clima a intrat într-o evidentă perioadă de încălzire, consecința acesteia constând în topirea ghețarilor, care au lăsat în urmă un interesant relief glaciatic, reprezentat prin creste și strungi glaciare, circuri și văi glaciare, iar în partea inferioară a acestora, acolo unde temperatura începea să fie pozitivă, s-au constituit pragurile glaciare. Ca forme hidrografice, în circurile glaciare s-a adunat apa și s-au format lacurile glaciare, iar peste praguri, obișnuit la întâlnirea văii glaciare cu valea de tip fluviatil, s-au format cascadele glaciare (Bâlea-Cascadă, spre exemplu).

Poziția geografică, forma și mai cu seamă importanțele arii de discontinuitate relativă permit evidențierea a trei mari unități carpatice pe teritoriul României: *Carpații Orientali*, care încep la granița cu Ucraina, în nord, și ajung până la Valea Prahovei, în sud; *Carpații Meridionali*, situați între Valea Prahovei și culoarul Timiș-Cerna, în vest, și *Carpații Occidentali*, care formează cea de a treia latură a triunghiului Carpaților românești.

Carpații Orientali se înscriu în unitatea analizată prin fațada lor vestică, ce cuprinde mai întâi o fâșie de formațiuni cristalino-mezozoice și de fliș cretacic și paleogen (șisturi cristaline cu intruziuni granitice, calcare mezozoice, conglomerate, șisturi marnoase și argiloase, gresii etc.), aceasta fiind reprezentată, de la nord spre sud, de Munții Maramureșului, Rodnei, Giurgeului, Hășmașu Mare, Ciucului, Bodocului, Ciucaș, Perșani etc. În vestul acesteia, spre Dealurile de Vest și Depresiunea Transilvaniei, este situat lanțul munților vulcanici, constituit din masivele Oașului, Gutâiului, Țibleșului, Căliman, Gurghiului și Harghita.

O caracteristică semnificativă a Carpaților Orientali o constituie fragmentarea destul de accentuată a reliefului, pusă în evidență de prezența celor două aliniamente de inflexiune și de numeroasele arii de depresiune. Primul dintre aliniamentele de lăsare începe în Culoarul Bârgaielor și se continuă prin depresiunea Vatra Dornei și Culoarul Moldovei, iar cel de al doilea face legătură între Depresiunea Brașovului și Valea Troțușului, peste pasul Oituz.

Aliniamentele menționate, care imprimă și o anumită caracteristică de discontinuitate geografică, permit separarea Carpaților Orientali în trei grupe, *nordică, centrală și sudică*, fiecare dintre acestea cu particularități bine puse în evidență prin toate elementele geografico-fizice, între acestea îndeosebi caracteristicile orografice, hidrografice și de vegetație. De altfel, privind altitudinea Carpaților Orientali, se remarcă reducerea acesteia de la nord spre sud, înregistrându-se peste 2.000 m, desigur pe areale foarte restrânse, numai în Munții Rodnei (2.303 m în vârful Pietrosul Rodnei) și munții Căliman (2.100 m în Pietrosul Călimanilor), după care valorile se reduc destul de mult pe măsură ce se merge spre grupa sudică (cu excepția Ceahlăului, 1.907 m în vârful Ocolășul Mare, și a Ciucașului, 1.954 m în vârful Ciucaș).

Privitor la *depresiunile din Carpații Orientali* (desigur, cele care aparțin spațiului urmărit), ele încep, în nord, cu depresiunile Oașului și Maramureșului și se continuă cu cele de pe cursurile superioare ale Mureșului (Giurgeu) și Oltului (Ciuc și Brașov), ultima fiind cea mai întinsă unitate geografică de această natură de pe teritoriul României. În unele dintre acestea (Giurgeu, Ciuc și Brașov), în primele secole ale mileniului al doilea, în scopul apărării granițelor estice ale Regatului Maghiar, au fost colonizați secuii și sașii, exact în fața pasurilor carpatice corespunzătoare: Bicz, Ghimeș-Palanca, Oituz și Bran.

Ariile geografice de discontinuitate transversală, cu pasuri de înălțime la izvoarele văilor de direcție opusă, respectiv care se îndreaptă spre est (Moldova) și spre vest (Transilvania), la care se alătură numeroase alte pasuri de culme, au facilitat, în toate timpurile, o vie circulație a populației între cele două mari provincii geografico-istorice situate de o parte și de alta a Carpaților Orientali și chiar între Depresiunea Transilvaniei și unele depresiuni intramontane.

Carpații Meridionali, prin masivitate și altitudine, cu aproape 20 de vârfuri ce depășesc 2.500 m, maxima fiind atinsă de vârful Moldoveanu (2.544 m), constituie unitatea montană cea mai reprezentativă de pe teritoriul României. Sunt situați între Valea Prahovei (est) și culoarul Timiș-Cerna (vest), în timp ce spre sud fac limită cu depresiunile subcarpatice, iar în nord coboară până la unitățile depresionare Făgăraș, Sibiu și Săliște și culoarele Apoldului și Orăștiei. Versantul nordic se caracterizează prin prezența unui abrupt puternic spre Depresiunea Făgărașului, în timp ce spre celelalte depresiuni și culoare trecerea se realizează treptat, în această parte fiind foarte bine exprimată platforma inferioară de nivelare.

Scoaterea acestui teritoriu din condiția de geosinclinal, prin ridicarea și încrețirea formațiunilor caracteristice menționate anterior, începută în cretacul superior și continuată în etapele ulterioare ale orogenezei alpine, a supus unitatea acțiunii factorilor de modelare subaeriană. Ca urmare a acestui fapt, în mod treptat, în *Alpii Transilvaniei*, așa cum au fost numiți acești munți de

către Emmanuel de Martonne încă în primul deceniu al secolului al XX-lea (1907), au început să fie formate suprafețele de nivelare: Borăscu (superioară), Râu-Șes (medie) și Gornovița (inferioară), ultimele două cu întinse „șesuri“ ce au favorizat prezența pe areale mari a pășunilor și fânețelor, cu potențial ridicat pentru creșterea animalelor, îndeosebi a ovinelor, de către populația din Mărginimea Sibiului.

Specificitatea în evoluția generală a acestei unități montane, cu menționarea acțiunii de ridicare de tip epirogenetic spre sfârșitul pliocenului și începutul cuaternarului, a lăsat Carpații Meridionali într-o condiție de fragmentare mult diminuată față de celelalte două mari spații carpatice de pe teritoriul României. Ca urmare, numărul depresiunilor este aici mult mai redus, evidențiindu-se doar cele ale Loviștei, Hațegului și Petroșani, primele două înscriindu-se în marea categorie a „țărilor“ carpatice și subcarpatice. Dar, spre deosebire de Carpații Orientali, unitatea analizată este ferăstruită de două văi carpatice majore, ale Oltului și Jiului, care au condus la formarea unor impunătoare defilee. Cel al Oltului prezintă chiar o situație de dublare, astfel încât între Munții Făgărașului și Munții Lotrului există defileul Turnu Roșu (400 m), urmat de Depresiunea Loviștei (la confluența Lotrului cu Oltul), iar mai în aval, între munții Cozia și Munții Căpățânei, este situat defileul Cozia (309 m).

Din depresiunea Petroșani și din spațiul montan înconjurător, apele sunt colectate de către Jiul de Est și Jiul de Vest, care după unirea într-o singură albie, cea a Jiului, au săpat, între Livezeni și Bumbști, una dintre cele mai spectaculoase ferestruiri carpatice, Defileul Jiului, cunoscut și sub numele de Lainici sau Surduc.

Culoarul Bran-Rucăr, apoi văile Oltului și Jiului, prin caracteristicile de întrerupere a continuității unei creste unitare a Carpaților Meridionali, permit separarea acestora în *patru grupe* bine puse în evidență, dinspre Valea Prahovei (est) spre culoarul Timiș-Cerna (vest): Bucegi, Făgăraș, Parâng și Retezat-Godeanu, în fiecare dintre ele apărând vârfuri cu altitudini de peste 2.500 m, de la care până spre 2.000 m sau chiar mai jos este prezentă întreaga gamă a formelor de relief glaciar.

Carpații Occidentali constituie cea de a treia latură montană majoră de pe teritoriul României, aceștia completând triunghiul ce închide, în centrul țării, întinsa Depresiune a Transilvaniei. Ei încep de la Valea Someșului (nord) și ajung la Dunăre (sud), unde fluviul și-a săpat, pe o lungime de aproximativ 135 km, un impunător defileu. În est, o parte din acest spațiu carpatic este strâns sudat de Depresiunea Transilvaniei (Munții Apuseni) și Depresiunea Hațegului (munții Poiana-Ruscă), după care, mai spre sud, vine în contact cu capătul vestic al Carpaților Meridionali prin intermediul culoarului Timiș-Cerna. În vest, Carpații Occidentali, prin specificitatea de geneză, sunt foarte bine

I S T O R I A
T R A N S I L V A N I E I
VOL. II
(DE LA 1541 PÂNĂ LA 1711)

COORDONATORI

IOAN-AUREL POP
THOMAS NÄGLER
MAGYARI ANDRÁS

AUTORI

SUSANA ANDEA
IONUȚ COSTEA
ANTON E. DÖRNER
CĂLIN FELEZEU
OVIDIU GHITTA

KOVÁCS ANDRÁS
MAGYARI ANDRÁS
IOAN-AUREL POP
DORU RADOSAV
RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ

SZEGEDI EDIT

Ediția a III-a

ACADEMIA ROMÂNĂ
Centrul de Studii Transilvane
Cluj-Napoca

EDITURA EPISCOPIEI
DEVEI ȘI HUNEDOAREI
Deva

2016

Lista ilustrațiilor • 6

Cuvânt preliminar • 7

1. Transilvania în context politic internațional. Secolele XVI-XVII • 11

CĂLIN FELEZEU 1.1. Cadrul politic internațional (1541-1699) • 13

CĂLIN FELEZEU 1.2. Statutul juridic al principatului Transilvaniei
în relațiile cu Poarta Otomană • 51

IOAN-AUREL POP 1.3. Mihai Viteazul și Transilvania • 81

2. Evoluții politice. Structuri ale puterii • 105

SZEGEDI EDIT 2.1. Constituirea și evoluția principatului Transilvaniei
(1541-1690) • 107

SUSANA ANDEA 2.2. Evoluții politice în secolul al XVII-lea. • 121

ANTON E. DÖRNER 2.3. Structura puterii • 141

3. Economie și societate • 187

RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ 3.1. Habitat, alimentație, meserii • 189

IONUȚ COSTEA 3.2. Structuri sociale • 207

4. Religia • 235

SZEGEDI EDIT 4.1. Reforma în Transilvania.
Constituirea identităților confesionale • 237

SZEGEDI EDIT 4.2. Confesionalizarea • 249

OVIDIU GHITTA 4.3. Biserica Ortodoxă din Transilvania
(Secolul al XVI-lea – a doua jumătate a secolului
al XVII-lea) • 263

5. Cultura și arta • 277

SZEGEDI EDIT 5.1. Cultura maghiară și săsească
în secolul al XVI-lea • 279

IOAN-AUREL POP 5.2. Cultura românilor în a doua jumătate
a secolului al XVI-lea • 287

MAGYARI ANDRÁS 5.3. Cultura maghiară din Transilvania
în secolul al XVII-lea • 299

SZEGEDI EDIT 5.4. Cultura săsească în secolul al XVII-lea • 305

DORU RADOSAV 5.5. Cultura românească din Transilvania
în secolul al XVII-lea • 311

KOVÁCS ANDRÁS 5.6. Arta Transilvaniei în epoca principatului • 329

6. Instituirea și consolidarea regimului habsburgic în Transilvania • 343

MAGYARI ANDRÁS 6.1. Ocuparea militară a Transilvaniei
la sfârșitul secolului al XVII-lea • 345

ANTON E. DÖRNER 6.2. Evoluția instituțională a Transilvaniei
de la 1691 până la 1711 • 357

OVIDIU GHITTA 6.3. Biserica Ortodoxă din Transilvania
la sfârșitul secolului al XVII-lea • 369

MAGYARI ANDRÁS 6.4. Războiul curuților și Pacea de la Satu Mare • 393

Bibliografie • 403

Indice • 427

Ilustrații • după p. 336

TRANSILVANIA ÎN CONTEXT POLITIC INTERNAȚIONAL. SECOLELE XVI-XVII

CĂLIN FELEZEU

1.1. *Cadrul politic internațional (1541-1699)*

CĂLIN FELEZEU

1.2. *Statutul juridic al principatului
Transilvaniei în relațiile cu Poarta Otomană*

IOAN-AUREL POP

1.3. *Mihai Viteazul și Transilvania*

CĂLIN FELEZEU

1.1. Cadrul politic internațional (1541-1699)

CONCENTRÂNDU-NE ATENȚIA ASUPRA evoluției istorice a Transilvaniei în epoca principatului (1541-1688), este necesar mai întâi a ține seama de unele aspecte proprii acestui spațiu românesc. Caracteristicile specifice teritoriului s-au datorat, în primul rând, poziției sale geografice pe continentul european, aflată la întretăierea celor două mari culturi, greco-slavă (răsăriteană) și romano-germanică (apuseană), pe de o parte. Pe de alta, cel de al doilea aspect important care va determina nașterea și persistența problemelor specifice acestei țări constă în faptul că, în Transilvania, au conviețuit mai multe entități etnice: românii, maghiarii, secuii și sașii. Remarcabil este faptul că, sub incidența conservatorismului civilizației Europei Răsăritene care, la începutul evoluției sale, a servit ca model lumii romano-germanice, aceste popoare își vor menține caracteristicile în domeniile social, politic și cultural.

În Transilvania, spiritul conservator al civilizației Europei Răsăritene a fost reprezentat de

CĂLIN FELEZEU

Prof. univ. dr., Universitatea
„Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Respectăm drepturile de autor și răstă

români, prin instituțiile de ordin politic, economic, social și religios, provenite din vechea moștenire româno-slavă. Civilizația apuseană a fost reprezentată prin noii veniți, prin elementul maghiar și prin coloniștii secui și sași. Fixate în același spațiu geopolitic, cele două culturi s-au influențat reciproc, realizând o simbioză caracterizată prin note distincte. Particularismul politic și social rezultat din noile realități a evoluat într-un context general atașat deosebirilor de origini și de interese ale populațiilor conlocuitoare. Un exemplu în acest sens îl reprezintă instituția voievodatului, proprie poporului român, care a coexistat cu autonomiile districtuale românești („țările“ românești răspândite la marginile Transilvaniei), cu comitatele instituite de puterea oficială sau cu organizațiile scăunale săsești și secuiești, care au resimțit influența autonomiilor românești.

A treia categorie de probleme specifice se situează sub incidența tendințelor expansioniste ale celor trei mari puteri ale timpului: Regatul Maghiar în Evul Mediu, Imperiul Otoman și Imperiul Habsburgic în Evul Mediu și Epoca Modernă. Din punct de vedere constituțional-juridic și, mai apoi, politic, social, economic și religios, situația Transilvaniei și a locuitorilor ei a pendulat în funcție de interesele uneia sau alteia din marile puteri angrenate aici.

Abordarea problemelor legate de statutul Transilvaniei în epoca principatului trebuie să se bazeze pe înțelegerea acestor particularități, neglijate uneori de istoriografie, plecând de la sugestiile oferite de un cadru politic intern și extern aflat într-o continuă prefacere.

Instaurarea raporturilor de dependență față de Imperiul Otoman (1526-1566)

RAPORTURILE POLITICO-MILITARE din centrul și răsăritul Europei în deceniile trei și șase ale secolului al XVI-lea se caracterizează printr-o mare complexitate, rezultată din noul echilibru de forțe apărut în urma marilor campanii otomane din timpul lui Süleyman Magnificul. Acest imperiu întins pe trei continente a cunoscut acum cea mai strălucită epocă din istoria sa, jucând un veritabil rol conducător în cadrul relațiilor internaționale. „Sultanul cel cu minte ascuțită“, cum l-a definit Miron Costin pe cel mai capabil dintre sultanii otomani, a promovat în cei aproape 46 de ani de domnie o politică cu adevărat europeană. Nucleul în jurul căruia a pivotat politica otomană a fost, fără îndoială, interesul permanent manifestat față de Ungaria și Transilvania. Acest lucru este demonstrat de faptul că opt dintre cele treisprezece expediții conduse personal de Süleyman Magnificul au avut ca scop ocuparea și consolidarea stăpânirii otomane în teritoriile amintite. Începând cu ocuparea cetății Belgrad la 1521 și terminând cu asediul Szigetvárului la 1566, turcii otomani au exercitat o perma-

Respect pentru oameni și cărți

nență presiune politică și militară asupra centrului și sud-estului european, intrând în conflict direct cu cealaltă putere continentală, Imperiul Habsburgic. Noua politică otomană, al cărei obiectiv l-a constituit expansiunea către centrul Europei, a fost determinată de desăvârșirea procesului de centralizare statală și de statornicire a supremației otomane asupra întregii lumi islamice. Nu întâmplător, în 1532, regele Franței, Francisc I, socotea Imperiul Otoman drept unica putere garantă a existenței statelor europene împotriva politicii de dominație a Habsburgilor.

După prăbușirea militară a Ungariei (1526), încercând să mențină echilibrul de forțe din această parte a Europei, Imperiul Otoman a redimensionat raporturile cu Țările Române, relațiile cu ele dobândind alte valențe decât cele avute până atunci. Țara Românească și Moldova au încetat să mai fie țeluri de sine stătătoare ale ofensivei otomane, iar atitudinea Porții față de ele nu a mai fost atașată politicii expansioniste. Conduita sultanilor de după Süleyman față de Țările Române a fost de acum înglobată politicii mondiale otomane. În acest context, mai ales după ce Ungaria centrală împreună cu capitala (Buda) sunt transformate în *eyalet* (provincie otomană) în 1541, un rol special avea să-l joace Transilvania datorită poziției ei strategice și mai ales capacității militare. Transformarea Transilvaniei în principat autonom sub suzeranitate otomană, ca urmare a prefacerilor amintite, a creat o nouă conjunctură politică în Europa est-centrală, care și-a pus amprenta și asupra evoluției statutului politico-juridic internațional al Țărilor Române. Revenind la momentul inițial, și anume la bătălia de la Mohács din 1526, observăm că această temă și, mai ales, consecințele ei au preocupat și încă preocupă generații întregi de istorici, de la Anton Verantius și până la cei din zilele noastre. Abordată la început prin prisma sentimentelor naționale, „pieirea de la Mohács“ a fost studiată în ultima vreme din perspectiva obiectivității științifice, plecându-se de la o cumpănire nepărtinitoare a faptelor. Debarasată de resentimente și clișee, problema devine astfel deosebit de importantă, dat fiind faptul că evoluția evenimentelor de după Mohács s-a soldat cu dispariția Regatului Maghiar și cu intrarea în orbita Porții și a Transilvaniei ca entitate politică distinctă.

După cum se cunoaște, voievodul Transilvaniei Ioan Zápolya a refuzat să participe la lupta de la Mohács, așteptând cu trupele sale, dincolo de Tisa, desfășurarea evenimentelor. Fără îndoială, privit prin prisma dreptului și mentalității feudale, gestul voievodului Ioan Zápolya a fost o trădare față de regele său. Cu toate acestea, privită din perspectiva istoriei Transilvaniei, atitudinea lui Zápolya nu este întâmplătoare. Transilvania nu s-a integrat niciodată Regatului Maghiar, tinzând mereu către o individualitate proprie. Era normal ca, în momentul tragediei din 1526, ea să ezite să împărtășească destinul funest al regatului căutând, dimpotrivă, să-și menajeze forțele pentru apărarea și afir-

marea propriilor interese. Evoluția ulterioară a evenimentelor constituie, de altminteri, o probă indubitabilă în acest sens.

La 10 noiembrie 1526, Ioan Zápolya a fost ales rege al Ungariei în dieta de la Székesfehérvár. În replică, la 15 decembrie același an, regina văduvă, Maria de Habsburg, a convocat o altă dietă a nobilimii progermane, la Bratislava, unde a fost desemnat rege al Ungariei Ferdinand de Habsburg, fratele reginei Maria și al împăratului Carol Quintul. Alegerea lui Ioan Zápolya a fost posibilă datorită sentimentelor antijagellone și antihabsburgice și, mai ales, datorită actului din 1505 care interzicea ascensiunea unui nemaghiar pe tronul Ungariei. Așa se explică adeziunea nobilimii maghiare față de voievodul Transilvaniei, care, în primăvara anului 1527, reușise să își impună controlul asupra întregului regat, mai puțin asupra Croației și a cetăților Pressburg (Bratislava) și Sopron, ocupate de mercenari germani, precum și a Sirmium-ului controlat de otomani. În iulie, Habsburgii vor interveni cu forțe armate, declanșând războiul pentru succesiunea la tronul Ungariei, transformat rapid într-o formă concretă de manifestare a disputei dintre cele două imperii aspirante la hegemonia universală. Declanșarea conflictului, cu întreaga lui acumulare de situații complexe, va deveni principala coordonată pe care vor evolua raporturile internaționale între anii 1526-1566, determinând nemijlocit noul cadru politico-instituțional al Transilvaniei, devenită „cheia de boltă” a echilibrului est-central european. Opțiunea Transilvaniei spre otomani este limpede reliefată de trecerea lui Ioan Zápolya de partea Porții, după ce, în prealabil, încercase să obțină ajutorul Poloniei și al altor state antihabsburgice.

Orientarea spre Imperiul Otoman este dovedită de primirea pentru prima oară în audiență a trimisului special al lui Ioan Zápolya, Hieronim Laski, prilej cu care sultanul a dat personal asigurări în privința susținerii regelui său împotriva Habsburgilor. În consecință, după încheierea tratatului de alianță cu Zápolya, la 28 februarie 1528, Poarta a început pregătirile pentru marea campanie antihabsburgică, ce avea să culmineze cu primul asediu al Vienei, în 1529.

Ajutorul așteptat de la otomani s-a dovedit a fi vital pentru Ioan Zápolya, în condițiile înfrângerii suferite în fața armatelor lui Ferdinand. Pentru otomani era pretextul redeschiderii conflictului, dovadă că toate ofertele de pace ale Habsburgilor au fost respinse categoric. Marea expediție otomană declanșată la 10 mai 1529, sub conducerea personală a sultanului, a urmărit atât aducerea Transilvaniei și Ungariei sub controlul politic al Porții, prin impunerea pe tron a lui Zápolya, cât și anihilarea puterii rivale a Habsburgilor. Beneficiind de ajutorul concertat al domnilor Țării Românești și, mai ales, Moldovei, Ioan Zápolya a reușit să treacă peste dificultățile din primăvara și vara lui 1529, prezentându-se în fața sultanului stăpân pe situație. În ziua de 19 august 1529, „craiul” Zápolya a prestat, în câmpia de la Mohács, omagiul de credință față de sultan. În virtutea acestui act, imediat după intrarea lui Süleyman în Buda, la

18 septembrie 1529, Ioan Zápolya a fost înscăunat de sultan „ca rege deplin asupra întregii Țări a Ungariei”¹. Chiar dacă asediul nereușit al Vienei îl va determina pe proaspătul rege investit de sultan să încerce o slăbire a puterii otomane, era limpede că o asemenea încercare, fie că venea din partea lui Zápolya sau a Habsburgilor, putea atrage reacții imprevizibile din partea Porții. Atitudinea otomanilor se putea transforma într-un program de măsuri tranșante, lucru care se pare că a fost înțeles de suveranii Franței și Imperiului Habsburgic care, la 3 august 1529, au încheiat Pacea de la Cambrai. Se poate afirma, fără teama de a greși, că pacea din 3 august 1529 a fost o consecință a mării campanii sultanale asupra Budei și Vienei. De altfel, însuși Francisc I, care se declarase aliat al sultanilor otomani pentru a contrabalansa presiunile habsburgice, s-a arătat vizibil înclinat către o coaliție antiotomană. Devenea astfel limpede pentru factorii politici europeni angrenați în conflict necesitatea unei redimensionări a raporturilor existente între ele, ca unică modalitate de supraviețuire și de înlăturare a pericolului otoman care, după 1529, căpătase valori obsedante.

Ioan Zápolya, regele Ungariei, cel care își prezentase personal omagiul de credință față de sultan potrivit ceremonialului otoman, a considerat că pentru menținerea în domnie este necesară revenirea la înțelegerea cu Habsburgii. În aceste condiții, el a pus capăt obositoarelor lupte cu Ferdinand Habsburgul, ajungând la o înțelegere secretă cu acesta, cunoscută sub numele de Pacea de la Oradea (1538). În virtutea acestei înțelegeri, se menținea *status-quo*-ul teritorial, semnatarii păstrându-și părțile din Ungaria stăpânite în acel moment: Ferdinand nord-vestul, iar Zápolya partea centrală și răsăriteană, cu Transilvania, cu Buda capitală, împreună cu titlul de rege. În cazul decesului lui Zápolya, partea din Ungaria stăpânită de el urma să fie moștenită de Ferdinand și de urmașii acestuia.

Nici unul dintre semnatarii Păcii de la Oradea nu se gândea să respecte aceste prevederi, actul fiind considerat mai mult armistițiu. Primul care a dezațuat hotărârile de la Oradea a fost Ioan Zápolya, căruia născându-i-se un fiu în 1540 (cu câteva zile înainte de moarte), a făcut tot posibilul să-i transmită acestuia coroana și regatul. În acest sens, a exercitat presiuni asupra principalilor săi colaboratori, comandantul Valentin Török, juristul Ștefan Werbőczy, rudenia sa Petru Petrovics și episcopul Gheorghe Martinuzzi, pentru a depune toate strădaniile în vederea alegerii și susținerii fiului său ca urmaș la tron. La rândul său, Ferdinand, în încercarea de a-și însuși moștenirea în conformitate cu textul tratatului de la Oradea, a adus la cunoștința otomanilor clauzele înțelegerii, cu scopul de a-l compromite pe Zápolya la Poartă.

Dieta convocată la Buda îl va alege totuși pe Ioan Sigismund, fiul lui Zápolya, ca rege al Ungariei, încredințând guvernarea unei regențe alcătuită din regina-

1. T. Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 39.

I S T O R I A
T R A N S I L V A N I E I
VOL. III
(DE LA 17II PÂNĂ LA 1918)

COORDONATORI

IOAN-AUREL POP
THOMAS NÄGLER
MAGYARI ANDRÁS

AUTORI

NICOLAE BOCȘAN
IOAN BOLOVAN
IONUȚ COSTEA
CSUCSUJA ISTVÁN
ANTON E. DÖRNER
RUDOLF GRÄF
LADISLAU GYÉMÁNT

LUKÁCS OLGA
IOAN LUMPERDEAN
MAGYARI ANDRÁS
LIVIU MAIOR
THOMAS NÄGLER
IOAN-AUREL POP
MARIUS PORUMB

VASILE VESA

Ediția a II-a

ACADEMIA ROMÂNĂ
Centrul de Studii Transilvane
Cluj-Napoca

EDITURA EPISCOPIEI
DEVEI ȘI HUNEDOAREI
Deva

2016

Cuvânt preliminar • 7

1. Transilvania în cadrul monarhiei habsburgice (1711-1847) • 13

ANTON E. DÖRNER

- 1.1. Statutul juridic al Transilvaniei • 15
- 1.2. Evoluții și structuri administrative • 19
- 1.3. Instituții centrale și locale • 31
- 1.4. Habitat și evoluție demografică • 47

LADISLAU GYÉMÁNT

IOAN LUMPERDEAN,

RUDOLF GRÄF, THOMAS NÄGLER

- 1.5. Economie și structuri sociale • 71
- 1.6. Biserică și stat • 95

NICOLAE BOCSAN

LUKÁCS OLGA, MAGYARI ANDRÁS

RUDOLF GRÄF, THOMAS NÄGLER

- Biserică și stat la români* • 95
- Biserică și stat la maghiari* • 104
- Biserică și stat la sași și șvabi* • 109

IOAN-AUREL POP

NICOLAE BOCSAN

LADISLAU GYÉMÁNT

CSUCSUJA ISTVÁN

RUDOLF GRÄF, THOMAS NÄGLER

RUDOLF GRÄF

MARIUS PORUMB

- 1.7. Cultura • 113
- Cultura românească (până la Școala Ardeleană)* • 113
- Luminile și pașoptismul* • 119
- Cultura maghiară (1711-1821)* • 158
- Cultura maghiară (1822-1847)* • 170
- Cultura săsească* • 179
- Cultura germanilor din Banat* • 184
- 1.8. Arta • 191

2. Realități politice în Transilvania (1711-1847) • 203

LADISLAU GYÉMÁNT

IONUȚ COSTEA

LADISLAU GYÉMÁNT

LADISLAU GYÉMÁNT

RUDOLF GRÄF, THOMAS NÄGLER

- 2.1. Politica Habsburgilor: absolutism, reformism și liberalism • 205
- 2.2. Răscoala lui Horea (1784) • 229
- 2.3. *Supplex Libellus Valachorum* • 242
- 2.4. Epoca renașterii naționale • 259
- Viața politică la sași* • 303

3. Revoluția de la 1848-1849 în Transilvania • 311

LIVIU MAIOR

4. Transilvania între Revoluție și Unirea din 1918 • 371

IOAN BOLOVAN,

ANTON E. DÖRNER

NICOLAE BOCSAN,

IOAN BOLOVAN, RUDOLF GRÄF,

THOMAS NÄGLER

IOAN BOLOVAN

LIVIU MAIOR

IOAN BOLOVAN

CSUCSUJA ISTVÁN

RUDOLF GRÄF, THOMAS NÄGLER

RUDOLF GRÄF

LADISLAU GYÉMÁNT

- 4.1. Evoluția structurilor administrative și a instituțiilor locale • 373
- 4.2. Regimul neoabsolutist • 385
- 4.3. Epoca liberală • 403
- 4.4. Dualismul austro-ungar • 421
- 4.5. Naționalitățile și dualismul • 435
- Cazul românilor* • 435
- Cazul maghiarilor* • 443
- Cazul sașilor* • 449
- Cazul germanilor din Banat* • 453
- Cazul evreilor* • 460

TRANSILVANIA ÎN CADRUL MONARHIEI HABSBURGICE (1711-1847)

ANTON E. DÖRNER

- 1.1. *Statutul juridic al Transilvaniei*
- 1.2. *Evoluții și structuri administrative*
- 1.3. *Instituții centrale și locale*

LADISLAU GYÉMÁNT

- 1.4. *Habitat și evoluție demografică*

IOAN LUMPERDEAN, RUDOLF GRÄF,
THOMAS NÄGLER

- 1.5. *Economie și structuri sociale*

NICOLAE BOCȘAN, LUKÁCS OLGA,
MAGYARI ANDRÁS, RUDOLF GRÄF,
THOMAS NÄGLER

- 1.6. *Biserică și stat*

ANTON E. DÖRNER

Cercetător științific principal de
istorie „George Barițiu”
al Academiei Române, Cluj-Napoca

facut parte din voievodatul autonom. În peri-
oda principatului, în anul 1791 a fost comple-
tat cu alte legi elaborate de principii în colabo-
rare cu Dieta țării. Alternanța la putere a unor

IOAN-AUREL POP, NICOLAE BOCSAN,
LADISLAU GYÉMÁNT, CSUCSUJA ISTVÁN,
RUDOLF GRÄF, THOMAS NÄGLER

1.7. *Cultura*

MARIUS PORUMB

1.8. *Arta*

ANTON E. DÖRNER

1.1. Statutul juridic al Transilvaniei

ÎNCEPÂND DIN ANUL 1691 și până la Revoluția de la 1848-1849, în principatul integrat Imperiului Austriac legile și codurile în vigoare au fost conservate prin Diploma leopoldină (4 decembrie 1691), devenită o adevărată constituție a Transilvaniei. Aceasta recunoștea, prin articolul 3, putere de lege *Tripartitum*-ului, constituțiilor *Aprobate* și *Compile*, statutelor municipale săsești, decretelor existente. Dintre toate, curtea habsburgică a respins doar articolul 9 din decretul regelui Andrei al II-lea, inclus în creația werbőczyană, care se referea la dreptul de opoziție al nobilimii transilvănene față de împărat (*ius resistendi*).

S-a păstrat, prin urmare, o legislație medievală care își trăgea seva din legi elaborate de forurile supreme ale regalității maghiare dintr-o perioadă istorică în care Transilvania a făcut parte din voievodatul autonom. În perioada principatului, acest izvor a fost completat cu alte legi elaborate de principii în colaborare cu Dieta țării. Alternanța la putere a unor

ANTON E. DÖRNER

Cercetător științific principal dr.,
Institutul de Istorie „George Bariț”
al Academiei Române, Cluj-Napoca

conducători puternici cu alții nevolnici, existența unei tagme nobiliare de multe ori incapabilă au marcat în mod deosebit normele elaborate. Au apărut legi acordate unor persoane sau grupuri de populație (sași, armeni, evrei), straturi sau categorii sociale (nobili, cler), unor bresle, unor orașe etc., stabilind pe seama beneficiarilor diferite drepturi sau scutiri care se aplicau numai în favoarea acestora (*ius singulare*). În timp ce în plan european se încerca din ce în ce mai mult simplificarea și uniformizarea sistemului legislativ, Transilvania crea o poziție juridică specială unor ordine, etnii, inși, localități etc., în contrapondere cu alte grupe, categorii de persoane sau așezări de același fel, lezând astfel drepturile acestora din urmă.

Pretutindeni pe continent se creau instituții moderne cu caracter central, sisteme birocratice cu un aparat funcționăresc subordonat direct suveranului; regii se înconjurau cu o curte în care își găseau locul specialiști în diverse domenii de activitate, capabili să dezvolte economia statului și să întărească puterea absolută a monarhului. Dacă în Europa Centrală și de Vest se elaborau legi care propulsau țările respective pe linia progresului, Transilvania colecționa și uniformiza o legislație anacronică de tip feudal.

Diploma leopoldină conținea referiri la structuri instituționale moderne, tipice unei alte epoci și unui alt spațiu geografic (Guberniu și guvernator, Tezaurariat, Consiliu Intim), un alt mod de organizare juridică, fiscală, militară etc. Datorită conflictelor armate în care statul austriac a fost permanent implicat (războiul cu turcii, apoi cel de succesiune la tronul Spaniei) și având experiența perioadelor precedente de ocupație, în primele două decenii de stăpânire (1691-1711) suveranii vienezi au găsit de cuviință să dea dovadă de mai mult tact în implementarea noilor structuri instituționale, chiar dacă funcționarea acestora în prima fază lăsa mult de dorit. În final, scopul a fost atins: stările au acceptat existența noilor organisme statale. Leopold I viza în mod clar edificarea unei structuri politico-administrative paralele cu cea existentă, fără a afecta legile și tradițiile în vigoare din Transilvania. Organizarea administrativă după modelul provinciilor ereditare (Austria, Boemia), cu Guberniu (administrație generală, justiție) și Tezaurariat (administrarea domeniilor și veniturilor regale), coexistă cu o administrație și justiție inferioare, locale, controlate de stări. Așa se face că nu au fost eliminate norme extrem de importante ale țării, precum dreptul nobilimii de a-și alege principele, iar suzeranitatea Porții asupra spațiului transilvan a fost abrogată abia în anul 1744.

În paralel, activitatea legislativă a Dietei în veacurile XVIII-XIX a continuat; până la Revoluția de la 1848-1849 s-au elaborat articole de legi (*articuli dietales*) care au îmbogățit izvoarele de drept, dar care prin conținut nu au adus reformele așteptate. Odată cu scăderea ponderii politice a principelui, s-a diminuat extrem de mult și importanța activității legiuitoare din secolele anterioare. Dacă până la moartea lui Mihail Apafi I (1690) s-au putut elabora încă articole de

Respectiv confirmate de principe, după data menționată – cu rare excepții (congragațiile din 1714 și 1733) – acestea pot fi considerate numai norme de drept create de anumite organisme statale (Guberniu, Dietă, Consiliu de Stat), întrucât nu beneficiază de validarea suveranului confirmat al țării.

Dieta intră sub tutelă habsburgică, e convocată sporadic și numai când interesul statului austriac o cere; pe tot parcursul veacului al XVIII-lea, nu se întocmesc procese-verbale de ședință, iar hotărârile elaborate de forul legislativ suprem sunt incluse, de obicei, între hotărârile guberniale. Articolele de lege redactate nu au mai fost adunate, ca în perioada anterioară, întrucât nu prezentau niciun interes pentru noua stăpânire, motiv pentru care o parte din ele s-au și pierdut, iar altele, care s-au păstrat, se află răspândite în diverse arhive, biblioteci și colecții. În anul 1791, un număr de 64 de asemenea articole de lege au fost adunate pentru a fi sancționate de suveran, fapt ce nu s-a petrecut însă.

Articole de lege sunt considerate azi doar cele reunite sub titulatura de „Articole de lege mai noi” (*Articuli novellares*), tipărite toate în limba latină – cu excepția celor din 1847-1848 –, după cum urmează:

- în 1744: 9 articole de lege;
- în 1747: 14 articole de lege;
- în 1748: 1 articol de lege;
- în 1751: 9 articole de lege;
- în 1752: 4 articole de lege;
- între anii 1753 și 1757: 5 articole de lege;
- în 1791: 64 articole de lege. (În Dieta din 1791 s-au aprobat un număr de 162 de articole, dintre care împăratul a confirmat doar 64, restul – *articuli provisionales* – fiind trimise spre analiză de suveranul Francisc I unei comisii specializate. Dieta reunită în 1792 a acceptat includerea acestora sub denumirea menționată în procesele-verbale de ședință, iar ulterior au fost promulgate.)
- în 1792: 4 articole de lege;
- în 1838: 1 articol de lege;
- în 1847: 29 de articole de lege (tipărite și, separat, în traducere germană autorizată);
- în 1848: 11 articole de lege.

După cum s-a amintit, au fost cazuri când suveranul însuși a solicitat întrunirea Dietei transilvane, când interesele sale o dictau. Un astfel de moment s-a petrecut în anul 1722, când casa de Habsburg se confrunța cu o problemă deosebită: lipsa de urmași pe linie masculină. În cazul unei morți subite a împăratului, s-ar fi declanșat în spațiul central-european un război general de succesiune, similar cu cel din Spania de la începutul secolului, pretendenți, descendenți

masculini colaterali ai familiei existând în mai multe state ale continentului. Pentru a preîntâmpina situația ce putea deveni dezastruoasă pentru imperiu, diplomații vienezi au făcut eforturi considerabile să impună un nou regulament de succesiune la tron, în care și linia feminină să poată concura (*Pragmatica Sanctio*, 1713). În iarna anului 1722 a fost convocată Dieta transilvăneană la Sibiu, pentru acceptarea propunerii. Reprezentanții celor trei națiuni, funcționarii supremi ale comitatelor, scaunelor, districtelor, regaliștii au semnat și parafat actul (anterior votului Ungariei), un exemplar fiind trimis oficialităților superioare. Acestea au retrimis, la 30 decembrie 1723, forului transilvan documentul în forma sa solemnă, care a și fost prezentată apoi în congregația din 10 ianuarie 1724. În mod surprinzător, o întărire din partea suveranului a acestei hotărâri ce viza în mod direct conducerea imperiului s-a făcut abia în anul 1744.

Activitatea dietală a principatului a fost înlocuită de austrieci pe parcursul secolelor XVIII-XIX prin acte normative de o factură nouă pentru acest teritoriu, denumite diplome și patente. Emise de foruri superioare de conducere ale statului austriac, fără concursul Dietei, fie în lipsă (în intervalele nefuncționării ei), fie cu scopul ocularii acesteia, ele vizau diferite probleme de importanță majoră pentru viața social-politică și instituțională a Transilvaniei. Prin astfel de norme (la care mai trebuie adăugate și ordonanțele, decretele, edictele), suveranii vizau integrarea teritoriului intracarpatic în marele Imperiu Habsburgic. Ca o recunoaștere a pașilor importanți făcuți de Transilvania pe calea înglobării ei în imperiu, prin diploma, cu pecete de aur, din 2 noiembrie 1765, denumirea și, implicit, statutul juridic al țării se modifică: Marele Principat al Transilvaniei.

Prin reformele sale radicale întreprinse, Iosif al II-lea a bulversat întregul sistem constituțional transilvan, inclusiv textul Diplomei leopoldine, a modificat radical cadrul instituțional existent, anulând privilegiile seculare, laice și ecleziastice, a reorganizat teritoriul din punct de vedere administrativ. Pentru scurtă vreme, Transilvania devenea de nerecunoscut. După dispariția din viață a suveranului, sistemul a revenit la starea de dinainte.

Dieta ce și-a deschis lucrările la 21 decembrie 1790 (după o pauză de aproape trei decenii) și cele care au urmat până în 1794 au adus anumite modificări în privința reorganizării interne; s-a încercat în primul rând să se consacre principiul separării puterilor în stat. Chiar dacă n-a fost decât o tentativă nereușită, s-a stabilit că puterea imperială împărțea activitatea legislativă cu Dieta, impunându-se suveranului condiția de a nu governa prin ordonanțe și patente; puterea executivă aparținea exclusiv împăratului, care trebuia să o exercite în respectul legilor țării. Prin eforturi, uneori nu tocmai ușoare, nobilimea transilvană a reușit să-și mențină privilegiile nealterate până la Revoluția din 1848-1849.

ANTON E. DÖRNER

1.2. Evoluții și structuri administrative

Limite teritoriale

ÎN SECOLUL AL XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea, teritoriul vizat de cercetarea noastră istorică includea patru entități administrative-teritoriale, cu statute constituțional-juridice distincte: Principatul (din 1765, Marele Principat) sau Transilvania istorică, Partiumul, Banatul și – începând cu deceniul 7 al veacului Luminilor – granița militară.

Hotarele de est și sud ale Transilvaniei istorice, reprezentate de culmile Carpaților Orientali și Meridionali, pot fi considerate reperi care nu au suferit modificări majore pe întregul parcurs al existenței principatului. Convenite cu domniile moldoveni și munteni cu secole în urmă, aceste limite teritoriale au fost acceptate și în perioada ulterioară, între conducătorii transilvăneni și domniile fanarioți de dincolo de munți neexistând conflicte semnificative pe această temă. Dacă au existat